
KÖNYVEK

HORVÁTH Márta. *A történetmondás eredete*. Budapest: Typotex Kiadó, 2020. 158.

„A kognitív olvasat – jegyzi meg Margaret Freeman („Cognitive Poetics”, in *The Routledge Handbook of Stylistics*, ed. Michael BURKE, 313–329 [London–New York: Routledge], 324) – nem egyszerűen egy másik típusú irodalmi elemzés. Inkább az irodalmi interpretáció alapjait kínálja.” Horváth Márta monográfiája ennek a kognitív poétikai kutatásnak a legújabb hazai eredménye, amely tehát nem értelmezői eszköztárat vagy metódust kínál az olvasónak, hanem azokat a megismerő struktúrákat és folyamatokat mutatja be, amelyek megalapozzák a narratív szövegek megértését, Peter Stockwell terminusával az „olvasatok” kialakulását (*Cognitive Poetics: An Introduction* [London–New York: Routledge, 2002]). A kötet nem az első tudományos munka, amely a kognitív szemléletű narratológia eredményeit ismerteti az érdeklődőkkel (idézhető itt Horváth Márta *Megtestesült olvasás* című, 2011-es tanulmánya a *Literatúrából*, a *Helikon* 2013/2., illetve a *Literatura* 2019/4. kötetének egyes közleményei vagy a Horváth Márta szerkesztésében a Typotex Kiadónál megjelent tanulmánykötet 2014-ből, *A művészet eredete: Kultúra, evolúció, kogníció* címmel), ám kétségtelenül az eddigi legátfogóbb áttekintése az elbeszélés evolúciós és kognitív elméletének magyar nyelven. Ráadásul a fejezetek nem korlátozódnak az egyes társtudományokból (elsősorban a pszichológiából és a nyelvtudományból) átvett modellek, fogalmak ismertetésére: a szerző minden esetben vállalkozott az elméleti kiindulópont(ok) alkalmazására is, német, angol és magyar nyelvű irodalmi szövegekre adaptálva azokat. És bár ezek az elemzések (még) nem igazolják empirikusan a kognitív narratológiai megközelítésmódot (miként az empirikus olvasó és az idealizált modellolvasó fogalma is egymásnak feszül némiképp a bevezető tanulmányban), meggyőzően érvelnek ennek a kiindulópontnak gyümölcsöző volta mellett, továbbá inspirálóan hatnak kísérletes vizsgálatok megtervezésére. A kötet voltaképpen a méréseken

alapuló pszichológiai, az alapos nyelvi elemzést megvalósító kognitív poétikai és a spekulatív modellalkotást favorizáló evolúciós perspektíva egyedülálló szintézise, amely nem kiegészíti, mint inkább új alapokra helyezi a művek egyéni interpretálását (utalva Jeney Éva megjegyzésére a kognitív narratológiák iránti bizalmatlanságról, lásd „Kognitív narratológiák”, *Literatura* 43 [2017]: 230–237, 236–237).

A szerzőt két alapvető kérdés foglalkoztatja: miért alkotunk és olvasunk elbeszéléseket, illetve hogyan, milyen mentális folyamatokon keresztül tesszük mindezt? A fejezetek tehát hol az elbeszélés aktusának evolúciós motiváltságára irányítják a figyelmet (különösképpen a narratívák társas-kognitív eredetére rákérdező első és a befogadást kísérő morális ítéletalkotásra fókuszáló negyedik fejezet), hol pedig az elbeszélések nyelvi megalkotottságára, amely azonban az olvasói elmével való szoros interakcióban, azaz megértett, feldolgozott megformáltsággént tematizálódik (a koherencia-képzés kapcsán a második, az ábrázolt és kiváltott érzelmek kapcsán a harmadik fejezetben). A megismerést – szemben a karteziánus emberképpel és a klasszikus kognitívizmus előfeltevéseivel – nem korlátozza a szerző a racionális elmeműködésre, az érzelmeket pedig nem a megértést kísérő járulékos állapotokként, mintegy az olvasás hozadékaként, hanem magában a befogadás folyamatában fontos szerepet játszó tényezőkként integrálja elméletébe. Szemléletes példája az integratív megközelítésnek, ahogyan az empátia a fokalizáció és a tudatelméleten keresztül az elbeszélés feldolgozásának, sőt az elbeszélői nézőpont azonosításának kulcsmomentumává válik. És elgondolkodtató az is, hogy az anticipációra való képességünk a kazuális gondolkodás terén pozitív következményekkel jár, míg a szorongás kapcsán negatív hatásai vannak. Mindez nem ráció és emóció szembeállításaként nyeri el a jelentőségét, hanem annak felismeréseként, hogy egyazon kognitív kapacitásunkat az elbeszélések különböző módokon és mértékben aknázzák ki. Horváth Márta könyve nem narratív technikákat azonosít (noha bemutat-

ja, hogy egyes szövegek milyen konkrét kihívások elé állítják az olvasó elmét) – abban teszi érdekeltté az olvasóját, hogy összetett potenciális szövegstratégiákra figyeljen fel, amelyeken keresztül a saját megismerésére is reflektálhat.

Külön erénye a munkának az elméletalkotás tudatos és aktív kontextualizálása. Az elméleti téziseket azok interdiszciplináris horizontján túl a narratológiai, irodalomelméleti hagyománnyal való viszonyukban is bemutatja. Miközben a kibontakozó elmélet célzottan lép túl a strukturalista örökségen, egyértelműen jelzi, milyen kapcsolat fűzi a korai formalizmushoz, az alaklélektanhoz vagy a recepcióesztétikához, továbbá a hermeneutika bizonyos megállapításaihoz. Nyitottnak mutatkozik ugyanakkor a szorosabb tudományközi integrációra is: a genetikus és a környezeti tényezők együttes hatásán (epigenézis) keresztül a kognitív pragmatika, Sugiyama koncepciója révén a természetes pedagógia, a koherencia értelmezésével, illetve lokális és globális aspektusának együttes tárgyalásával pedig a kognitív szövegten felé tesz lépéseket a kötet. A háttérfeltevéseken túl az egyes alkalmazott fogalmak szintjén is párbeszéd-képes a felvázolt kognitív narratológiai keret: a célirányítású és ingerirányítású szelekció megkülönböztetése például a szalencia fogalmának kétféle értelmezésével (hozzáférhetőség, illetve feltűnőség) mutat közvetlen párhuzamot. Mindezek alapján tűnik kissé radikálisnak a szerzői szándék dominanciája a modellben, a szerző előtérbe állítása az elbeszélő alakjához képest (vagy akár vele azonosítva), illetve a biografizáló olvasásmód revideálása (vagy talán rehabilitálása), ezek ugyanis mintha egy hagyományosabb irodalomértés mozanataiként térnének vissza, természetesen a befogadás folyamatai felől újraértelmezve.

A miért kérdésre a monográfia két irányból keres válaszokat: az értelemképzés és az érzelmi rezonancia vizsgálatával kauzális magyarázatokat kínál fel, ugyanakkor az elme funkciói mint evolúciós adaptációk felől azt is feltérképezi, mi a célja a szépirodalom, azon belül az elbeszélések befogadásának. (E tekintetben izgalmas összevetni ezt a kognitív narratológiai elméletet a kognitív poétika fosszilizációs elméletével, amelyet az irányzat alapítója, Reuven Tsur dolgozott ki: *Poetic Conventions as Cognitive Fossils* [New York: Oxford University Press, 2017].) Felteszi tehát azokat a kérdéseket, miért olvasunk szépirodalmat, mire jó ez a

tevékenység az olvasóknak (mind az egyén, mind a csoport szintjén), és miért érdemes az elbeszélések szerveződésével alaposabban foglalkozni. S noha a kogníció folyamatai nem egyformán mutatkoznak meg az egyéni megértés és a közösségi motiváltság perspektívájából (a fikció például hol homogén minőség a valósággal, hol pedig éppen a valódi megismerés folyamatainak kínál intenzívebb szerveződési közeget; valamint a kognitív univerzálék mellé gyakran társulnak kultúrspecifikus tényezők is az elemzésekben), Horváth Márta az önmegértés, az önértékelés, a kritikai gondolkodás és a jogilag nem szabályozott morális problémák bemutatása felől kínál érvényes válaszokat. A kötet három központi fejezetét így átszövi egy belső kapcsolatrendszer, amely az olvasói érzelmeket a megértés és a morális értékelés felől is megfigyelhetővé teszi.

Koherens és átgondolt könyvet vehet tehát a kezébe az olvasó, amelyben az egyes fejezetek önmagukban is megállják a helyüket, miközben a narratív szövegek megértésének folyamatára több nézőpontból is rátekinthetünk. Az elméletalkotás mégsem válik zárt szaktudományos diskurzussá: az elemzések a hétköznapi tapasztalatok szintjén teszik próbára a bemutatott modelleket, mindezt olyan olvasmányos nyelvezettel, amely a kognitív szemléletű irodalomértéssel most ismerkedőket sem bizonytalanítja el. *A történetmondás eredete* sikerrel oldhatja a kognitív narratológiával szemben esetlegesen még fennálló szkepszt, és stabil keretet kínál újabb tudományközi kutatásokhoz. Más nem is kívánhatunk, mint hogy minél több kísérlet, empirikus elemzés épüljön a kötet nyújtotta alapokra.

SIMON GÁBOR

HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, szerk. *Irodalmi elbeszélés és morális ítélet*. Irodalom – evolúció – kogníció 2. Budapest: Ráció Kiadó, 2021. 292.

Mit jelent morális szempontból, hogy mi a helyes és mi az elfogadhatatlan, illetve mi a jó és mi az elvetendő? A legtöbb irodalmi termék, legyen az szép- vagy populáris irodalom, rákényszeríti az olvasót egy nem minden esetben tudatos morális ítélet meghozatalára. Gondoljunk csak az átlag magyar olvasó olyan korai irodalmi élményeire,

mint Szophoklész *Antigonéja*, Gárdonyi Géza *A köszívű ember fiai* című regénye vagy a tárgyalt tanulmánykötetben is vizsgált Móricz Zsigmond-regény, a *Légy jó mindhalálig*. Közös pont, hogy mindhárom műben fontos szerepet játszik az erkölcs, illetve esetenként épp annak hiánya.

A kognitív poétika egy napjainkban egyre népszerűbbé váló irodalomelméleti irányzat, amely a kognitív tudományok (mint például a kognitív pszichológia vagy nyelvészet) eszközeit és eredményeit használja fel irodalmi alkotások megértési folyamatainak elemzésére. Az *Irodalmi elbeszélés és morális ítélet* című tanulmánykötet a Kognitív Poétika Kutatócsoport legújabb eredményei mellett egyéb különböző tudományterületek magyarországi kutatóitól is közöl írásokat a morális ítélet fiktív történetek elemzésében és megértésében betöltött szerepéről.

Mint ahogyan azt a kötet bevezető fejezetében is láthatjuk, a történetek olvasásakor a legtöbb olvasó első értelmezői megközelítése morális értékelésen alapul: a karakterek döntéseit, illetve személyiségét a jó-helyes és a rossz-gonosz tengelye mentén helyezi el, míg a narratív szöveget a saját, sok esetben szubjektív véleményekkel színezett, de többnyire az adott kulturális háttér erkölcsi rendszerének igazságos világról alkotott elképzelésének tükrében értékeli. A morál mibenléte, szerepe és eredete csak több diszciplínán átívelő kérdések sorozataként vizsgálható, ezért nem képezi (képezheti?) tárgyát sem a klasszikus filológiai kutatásnak, sem a modern irodalomelméleteknek, sem a szövegközpontú értelmezéseknek, azonban az interdiszciplináris vizsgálatok, például a filozófiai szempontú megközelítések, az irodalmi antropológia, valamint a befogadásközpontú elméletek behatóan foglalkoznak e jelenség kutatásával.

A bevezető fejezet röviden és tömören járja körbe a morál összetett kérdését, kutatásának múltját és jelenét, illetve az aktuálisan fennálló konszenzust a különböző tudományterületeken (és azok között). A Martha C. Nussbaum nagyhatású könyvében megfogalmazott gondolatok jó kiindulási pontként szolgálnak a morál irodalomelméleti kontextusban való tárgyalásához, amelynek szempontjait a kognitív fordulatot támogató evolúciós esztétikai, illetve a kognitív irodalomtudományos vizsgálatok egy eltérő gondolati keretben újrafogalmazzák. A bevezető részletesen bemutatja a legújabb morálpszichológiai

elméleteket, amelyek nem a hagyományos módon, szociokulturális képződményként és társadalmi normarendszerként definiálják a morált, hanem egy, a kognitív és érzelmi készségekkel együtt fejlődő képességként, amely az egyéneknek segít eligazodni a szociális kapcsolatrendszerekben. A kötet kognitív poétikai tanulmányai ebben a gondolati keretben helyezik el az irodalmi olvasásban is megnyilvánuló morális ítélezést, amely a szereplők, a szerző és a mű értékelésén keresztül fontos szerepet játszik az irodalmi szövegek sokrétű befogadásában.

A napjainkra az internetes (pop)kultúra részévé vált villamosdilemma-tesztet példaként bemutató passzusok jól kiegészítik, valamint könnyebben érthetővé teszik nemcsak a bevezetőben megfogalmazott gondolatokat, de a későbbi tanulmányok olvasásánál is segítséget nyújthatnak.

Fontosnak tartom külön kiemelni az elemzett művek rendkívül heterogén mivoltát. A különböző nyelvterületekről, korszakokból és műfajokból származó irodalmi művek elemzése révén egyfajta folytonosság rajzolódik ki a morális ítéletek fiktív történetek megértésében betöltött szerepét tekintve, amely az antik görög drámától indulva, egy nagyon korai német nyelvemléken, az angol romantikus irodalmon, a századfordulós német prózán, illetve az egyik legismertebb magyar kötelező olvasmányon át ível egészen a kortárs irodalom képviselőiig.

Az első tanulmány pszichológiai megközelítésben megalapozza és kontextualizálja a morális ítélezés problémáját, és ezzel evolúciós pszichológiai hátteret nyújt a további kognitív poétikai írásoknak. Bereczkei Tamás megállapítása (*Az erkölcs – evolúciós pszichológiai nézőpontból*), miszerint az erkölcsi döntések és ítéletek nagyrészt nem racionális természetűek, hanem sokkal inkább érzelmi alapúak, nemcsak jelen kötet egyes tanulmányai-ban (Szabó Judit, Simon Gábor, Horváth Márta és Szilvássy Orsolya), de a kutatási terület nemzetközi képviselőinek írásaiban is visszaköszön.

Szabó Judit dolgozatában a már bevezető befejezetben is bemutatott villamosdilemma-tesztről, az ahhoz hasonló és az utóbbi években szakmailag erősen vitatott módszerekről, illetve magáról a morális dilemmáról olvashatunk részletesebben. Szabó az Euripidész *Ipbigénia Auliszban* című drámáját feldolgozó Jórgosz Lánthimosz filmjének (*Egy szent szarvas meggyilkolása*) rövid elemzésén

keresztül szemlélteti a morális dilemma jelenségét. Simon Gábor tanulmányában empirikus kutatás segítségével arra a megállapításra jut, hogy a befogadó oktlajdonítását erősen befolyásolja a beszédhelyzet, valamint hogy az elbeszélő személye is fontos szerepet játszik a morális ítékezésben. Horváth Márta tanulmányának legfontosabb alapfeltevése szerint az árulás leleplezése és az áruló megbüntetése univerzálisnak tekinthető motívumok, melyek már a történetmondás kialakulása során is központi szerepet játszhattak. Szilvássy Orsolya a gyermekirodalomra és annak a gyermek morális cselekvőképességére gyakorolt hatását vizsgálja a *Morális literáció és ifjúsági irodalom* című írásában.

Hajdu Péter és Katona Tünde a modern olvasó morális elvárásainak érvényesülését vizsgálja két régebbi (ókori és ófelnémet) irodalmi alkotás olvasása során. E tanulmányok kitűnően szemléltetik az erkölcsi értékek időben és térben váltakozó, tehát társadalmi és kulturális háttértől függő, illetve univerzális, emberi természetbe kódolt aspektusát.

Pavlovits Tamás és Kálmán C. György a holo-kauzstot feldolgozó művek segítségével világít rá olyan prózaszövegek befogadásának nehézségeire, amelyek egyfajta etikai hátértapasztalatot közvetítenek. Pavlovits Tamás az extrém gonosz(ság) narratív ábrázolásának módjait és annak befogadó oldalon jelentkező értelmezési technikáit vizsgálja Primo Levi és Zsolt Béla regényeiből vett példák-
kal. Kálmán C. György hasonlóan jár el Zoltán Gábor *Orgia* című regényének elemzése során: a szerző az olvasó fokozott érdeklődéséből, ugyanakkor szégyenérzetéből adódó összetett olvasói élmény felfejtését kísérli meg.

Fogarasi György azt a kérdést járja körül tanulmányában, hogy vajon lehetséges-e a nem-erkölcsi tanulság, van-e tanulság nélküli mese, illetve végső soron lehet-e a tanulmányban elemzett anekdotákból és oktató célzatú költészetből tanulni, és amennyiben igen, akkor ez a tanulság erkölcsi jellegű-e.

A kötetben megtalálható tanulmányok orosz-lánrésze a befogadói oldalról igyekszik megközelíteni az elemzett műveket, Kovács Edit ezt a szemléletmódot bővítve a szerzői éthosz olvasásra gyakorolt befolyását mutatja be W. G. Sebald kortársait elmarasztaló és morális ítéletektől hemzsegő esszéin keresztül.

Jeney Éva a hős és a jellem fogalmát, illetve e fogalmak fejlődését, különböző jelentésváltozatait kutatja *A hős, a jellem és az irodalomterápia* című tanulmányában. Tanulmányának egyik fontos megállapítása, hogy a jellem sokkal inkább morális meghatározottság, mint esztétikai-poétikai kategória.

A tanulmányok sorát Tarnay László *Etikai tudat és ábrázolás* című írása zárja. A szerző olyan elméletet használ kiindulási pontként, amely szerint a műalkotások befogadásának folyamatában is jelentkezhetnek alapvető etikai viszonyulások, a jelen tanulmány számára a vizuális érzékelés nem tudatos szintjén jelentkező viszonyulások relevánsak, és a szerző konkrét filmes példák segítségével igyekszik megközelíteni ezeket.

A kognitív poétika és irodalomtudomány Magyarországon kevésbé ismert kutatási terület, e kötet viszont kiváló támpontot jelenthet a téma iránt érdeklődők számára. Ez persze nem jelenti azt, hogy a területen jártas olvasó számára ne nyújtsanak új és hasznos információkat. A kötetben található tanulmányok széleskörűen használják fel a már adott hazai és nemzetközi szakirodalmat, és a területen alapvetőnek tekinthető művek mellett számos esetben a legfrissebb kutatási eredmények is bevonásra kerülnek. A kognitív megközelítésű tanulmányok érvelésükben és következtetéseikben elsősorban Jonathan Haidt, Jesse J. Prince és Joshua D. Greene morálpaszichológiai, evolúciós pszichológiai és idegtudományi eredményeire támaszkodnak, amelyek a morális ítéleteket elsősorban fiziológiai és érzelmi folyamatokra alapozzák. Összességében véve a kötet tanulmányai jól megragadható elméleti problémák járnak körbe eltérő diszciplináris megközelítésben. Az egyes tanulmányok kaleidoszkópszerűen világítják meg a morális ítékezés szerepét, gondolatmenetükben általában logikusan követik, esetenként pedig ki is egészítik egymást, annak ellenére, hogy kulturálisan nagyon különböző szövegeket és sokszor eltérő értelmezési modelleket vizsgálnak. Külön említésre méltónak tartom, hogy a tanulmányok nem kizárólag irodalmi szövegeket elemeznek, hanem kitekintenek a filmes befogadás morális vonatkozásaira is. Ezt a pluralitást érdemes lett volna egy interaktív médiumokkal foglalkozó tanulmánnyal tovább bővíteni, hiszen a számítógépes játékok, interaktív és transzmediális elbeszélések napjainkban hatalmas népszerűségnek örvendő kulturális

szegmenst képviselnek, amely a morális ítélelhozatal vizsgálatát kiterjeszthette volna a valós idejű értékelési folyamatok irányába is.

TÓTH GYULA

Antonius WEIXLER, Matei CHIHAI, Matías MARTÍNEZ, Katharina RENNHAKE, Michael SCHEFFEL und Roy SOMMER, Hg. *Postfaktisches Erzählen? Post-Truth – Fake News – Narration*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2021. 331. <https://doi.org/10.1515/9783110693065>.

A 2021-ben publikált kötet harminckilenc intézmény, főként német egyetemi könyvtárak anyagi támogatásával jelenhetett meg open access formátumban, így elektronikusan bárki számára ingyen hozzáférhető. A kiadás körülményei kapcsán is érdemes elmélázni a kötet tematikája mögött meghúzódó etikai kérdésen: kinek a felelőssége a társadalom „olvasásra” nevelése, vagyis a hallott/látott szövegek, posztfaktikus „tények” helyes értelmezésre tanítása? Milyen szerep jut ebben a könyvtáraknak mint közösségi tudásközpontoknak, amelyek a hiteles, referált e-tartalmakat sokszor a szigorú szerzői jogok, illetve igen magas beszerzési és megjelentetési költségek miatt csak korlátozottan tudják elérhetővé tenni? Bár ezekre a kérdésekre nem tér ki a 2018-ban szervezett wuppertali workshop eredményeként született, főként német nyelvű kötet, mégis átszűrődik rajta egy performatív üzenet. A négy szerkezeti egység tizenhat fejezetéből hat angol nyelven íródott. Az elméleti felvezetést követik a politika, a tömegmédiák és az irodalom főcímei alá rendezett tanulmányok, tematikusan azonban nem különülnek el élesen egymástól, jól példázva a „posztfaktikus” mint jelenség interdiszciplinaritását.

A faktuális és fikcionális, a tudomány és az irodalom viszonya Arisztotelész óta folyamatosan változik, és a neves szakemberekből álló szerkesztőbizottság bevezetője azt a belátást közvetíti, hogy esetlegesen e folyamat egyik döntő pillanatának lehetünk szemtanúi, amikor a posztfaktikus éráról beszélünk. Az aktuálpolitikai történések – Trump választási kampánya és a Brexit – eredményeképpen 2016-ban az év szava a „posztvalóság” (*post-truth*) lett. Elbeszélések teremtik ezt a posztvalóságot, a narratológia eszköztára azonban még-

sem elegendő ahhoz, hogy az „alternatív valóságok”, a „fake news” és a „posztvalóság” tartalmi és formai konstrukcióját leírja. A jelenség összetettsége folytán célravezetőbb egyéb diszciplínák, mint a filozófia, irodalom-, kultúra- és médiatudomány, politológia, szociológia elemzésbe való bevonása is, amire ez a kötet értékes interdiszciplináris impulzusokat nyújtva tesz kísérletet.

Az első tematikus egység két elméleti bevezetőt is tartalmaz a posztfaktikus elbeszélés kérdéseiről. Matías Martínez – akinek a neve talán a narratológiában még kevésbé jártas olvasó számára sem ismeretlen – kétségbe vonja azt az álláspontot, miszerint az elbeszélések szükségszerűen hazudnak. Martínez tanulmányában a faktuális szövegek valóság tartalmát kauzális és konfiguratív elbeszélésmódok alapján próbálja elemezni. Az ok-ságon alapuló elbeszélés az események okozati láncolatával igazolja referenciális valóság tartalmát, a konfiguratív elbeszélés ezzel szemben komplex eseményorként, jelentésalkotó összességként vagy sémaként ábrázolja a valóságot, amelyben a retorikai eszközök kölcsönöznek értelmet az elbeszélteknek, és ezek határozzák meg az elbeszéltek hitelességét – érvel Martínez. Nicola Gess a posztfaktikus diskurzus kialakulásának körülményeit, történelmi előzményeit és megjelenési formáit járja körül, majd ennek egy specifikus formáját, az anekdotákhoz hasonló politikai „fél igazságokat” elemzi a narratológia és a fikcionalitáselmélet szempontjából.

A politikai gyűjtőfejezet alá rendezett tanulmányok különböző megközelítésből azt vizsgálják, miként válnak a politikai megnyilvánulások, közéleti jelenségek autoritássá, uralkodó diskurzussá. A következőkben kitérnek az ezeket alakító narratológiai eszközökre, a meta- és mikrodiskurzusok hierarchiájának változására, a szerzőre mint „auctor” – azaz etimológiailag arra a személyre, aki autorizálhat egy szöveget – és nem utolsósorban a befogadókra. Míg az iraki háborút előkészítő manipulatív hazugságok csak évekkel később kerültek napvilágra, addig Donald Trump már közvetlenül a beiktatása utáni kommunikációjával felkavarta az uralkodó konszenzust és zavart keltett. Roy Sommer tanulmányának első felében Trumpra mint elbeszélőre tekint, aki a közélet narratív szálait saját érdekeit szem előtt tartva mozgatja, másrészt az amerikai politika és jogalkotás sajátosságaira hívja fel a figyelmet. Gondoljunk

csak ezzel kapcsolatban a filmekben is gyakran ábrázolt drámai bírósági jelenetekre, ahol az igazságként elfogadott valóság a vádlott védőbeszédének verbális és nonverbális megnyilvánulásai, valamint az esküdtszék (a befogadók) befolyásolhatóságának eredményeképpen áll elő.

Christian Baier Jean-François Lyotard *A posztmodern állapot* című esszéjére alapozva az „alternatív tények” mechanizmusát és legitimációs folyamatát elemzi. Baier szerint az „alternatív tények” azért tudnak érvényt szerezni maguknak, mert a metanarratívák mikronarratívákra esnek szét, és a párhuzamos, lokálisan elfogadott elbeszélések megkérdőjelezik az (addig) uralkodó normákat. A tanulmány második részében a szerző Arlie Russell Hochschild „deep story”-konceptiójával az alternatív tények működési elvét szemlélteti, miközben mindkét elmélet gyenge pontjaira is rávilágít. Amíg a deep story az amerikai elképzelésekre korlátozódik, addig Hans J. Lietzmann a *Posztfaktikus populizmus* című fejezetben globális kontextusban tárgyalja a nemzetállamok kialakulásában fontos szerepet játszó imaginárius és valós képek, illetve önértelmeződések (*Selbstverständnis*) viszonyát. A szerző értékelése szerint lényeges momentum a Gayatri Chakravorty Spivak és Edward Said értelmében vett másként való megjelölés (*othering*), amely mind az érzelmeken alapuló posztfaktikus, mind a tényekre építő faktikus narrációban jelen van. Hasonló érzelmi hatáskeltés vezérli az összeesküvés-elméleteket is, amelyek gyakran a tudományosság álcája mögé bújnak. Antonius Weixler két komplex elbeszélésnek tekintett kampányszlogen példáján („Make America Great again” és „Take Back Control”) demonstrálja ezeknek az összeesküvés-konstrukcióknak a felépítését. Ennek alapjául olyan alternatív tények szolgálnak, amelyek egy autentikus valóság képét hozzák létre. E folyamat meghatározó szereplője a szerző, de személye önmagában nem elég az autentikusság megteremtéséhez, ezért egy narratív kontextust is segítségül kell hívni, amely felkelti a szöveg hitelességének érzését. Weixler összegzésében az összeesküvés-narratívák struktúrájukban, a „beavatott tudásban” – amelyben a hit felülírja a tényeket – zártak, egyúttal azonban nyitottak is az új tartalmakra.

Amennyiben a posztfaktikus korszak Donald Trump nevéhez köthető, akkor közéleti megnyilvánulásainak leggyakrabban alkalmazott csator-

nája, a Twitter sem hiányozhat ebből a kötetből. Raphael Zähringer egy szemléletes példával három lehetséges irányból elemzi Markus Söder 2018-ban kiadott keresztrendeletének narratológiai és médiatudományi sajátosságait, ezen példázva a posztfaktikus politika strukturális előfeltételeit. Baier kiindulópontja szerint az a fényképes tweet, amelyen Markus Söder egy keresztet akaszt a kancelláriai hivatal falára, letisztult formában egy összetett narratív folyamatot szimbolizál. Egyszerre eleveníti fel a katolikus Bajorország mítoszáit, amelyhez felhasználja a folklórt – támogatva ezzel a bajor identitást –, gesztusa azonban a szerző szerint kirekesztésként is értelmezhető. A tanulmány második felében Zähringer Henry Jenkins média-konvergencia-elméletével a medialisált politikáról és a szociális világhálóról mint ingyenes médiafelületről elmélkedik, ami a sajtó forrásává, így a politikusok önkifejező és kifelé vetített reprezentációs platformjává is válhat.

Ezen a ponton a kötet eljut az új és a hagyományos médiafelületek specifikusságaiban rejlő posztfaktikus ábrázolási lehetőségek taglalásához. Tévédés azt gondolni, hogy az álhír – *fúke news* – újkeletű jelenség. Története egyidős a tömegmédiá előfutáiraival, a 19. században elterjedt filléres sajtóval (*penny press*), ahogyan az Brigitte Rath tanulmányában olvasható. Ma az ingyenesen elérhető online csatornákon gyorsan terjedő városi legendák, mítoszok és kis közösségekben terjedő álhírek jelentik a legnagyobb konkurenciát a tömegkommunikációnak. Ulrich Tückmantel könnyed hangvétellű esszéjében a társadalom helyes „olvasásra” és médiakompetenciára való nevelése mellett a hiteles sajtóorgánumok megújulásának fontosságára hívja fel a figyelmet.

A medialitással kapcsolatos következő problémafelvetés a filmre vonatkozik: milyen narratív módszerekkel járul hozzá a film a politikai mítoszok közvetítéséhez és formálásához? Mennyiben más a filmes ábrázolás, mint a fake news és az alternatív tények? Sandra Nuy a fenti kérdésre a nyugatnémet „gazdasági csoda” (*Wirtschaftswunder*) mítoszáról szóló filmek elemzésével keresi a választ. Nuy szerint ezek a politikai mítoszok a közösség önazonosságát támogatják, és ezzel kapcsolatosan nem a filmek ténytyszerűsége, hanem a jelentősége a döntő.

A szociológus Andreas Langenohl felteszi azt az olvasóban talán már régóta motoszkáló kérdést,

hogy létezett-e valaha faktikus politikai kommunikáció, amely mentes volt a ferdítésektől, és igazolható-e az a proklamált újdonság, hogy a 21. században a posztfaktikusról beszélünk. Vajon nem a digitális kommunikációs csatornák megjelenésében keresendő az új politikai prezentációs formák kialakulásának oka? A tömegkommunikáció helyett a zártabb online közösségek által gerjesztett filterbuborékok válnak véleményformáló erővé, és „pluralizálódik a politikai vélemény” is, amely a normák elhomályosodásához vezet. Langenohl Jürgen Habermas nyilvánosság-modelljének újraértelmezésével kísérli meg a mediális változások hatásainak megértését és magyarázatát.

Az irodalmi szövegben megjelenő fikcionalitás és faktualitás kérdése gyakorlatilag egyidős az irodalomtörténettel. A záró blokkban összerendezett tanulmányok visszatekintenek ezekre a gyökerekre, szemléletük emiatt kevésbé innovatív, mint a megelőző fejezeteknek. Bár az egész kötet, ha nem is globális, de általános, a nyugati kultúrában nagy nyilvánosság előtt zajló jelenségre hívja fel a figyelmet, a folyamatokat azonban az egyes tanulmányok mégis csak a nemzettek elbeszéléseinek szintjén tudják szemléltetni. Ezért ebben a fejezetben is a nemzeti irodalom, nemzeti mítoszok és a nemzeti önazonosság témaköreivel találkozunk. A tanulmányok központi kérdése az, hogy miként hat egymásra az irodalom és a regényen kívüli valóság, ennek pedig egy érdekes aktuális reprezentációs formája a migrációs háttérű szerzők által írt irodalom. A szerzők tiltakozása ellenére a művek recepciójában tetten érhető az életrajzi háttér, az értelmezések pedig nem ritkán szociológiai olvasatot eredményeznek. Rüdiger Heinze arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen kölcsönhatás tételezhető a reprezentált „valóság” és az amerikai mítoszból („Becoming American”) fakadó kulturális identitás között, és miként hatnak a szóban forgó regények a társadalmi elfogadás folyamatára, továbbá mennyiben táplálják vagy módosítják az amerikai mítoszról alkotott képet. Egy másik példa a posztfaktikus diskurzus forrásaként számontartott Brexit-szavazást megelőző narratíva, amely Janine Hauthal állítása szerint még a kolonialista időkre nyúlik vissza. A „Let’s take back control” és a „We want our country back” kampányszövegekben tetten érhető nosztalgiát és nemzeti önazonosságot Hauthal a

Brexitet megelőző kémregények és a Brexit óta született ún. BrexLit összevetésével demonstrálja.

A tanulmánykötet összetett, időszerű kérdésekre keresi a választ és sokféle szempontból világítja meg a posztfaktikus, a faktikus, az álhírek, a politika, a média és az irodalom viszonyát. Újszerűségéből adódóan sok a terminológiai bizonytalanság, amely alátámasztja, hogy nehezen megfogható kulturális jelenségről van szó, hiszen az érveken és a kognitív ismeretekeken felül nagy teret nyújt a hitnek és a hitelességnek. A kötet tanulmányainak üzenete alapján elkerülhetetlen az érzelmi alapú megközelítések bevonása és a nyitás egy látszólag szekularizálódott társadalom újkeletű meggyőződéseinek értelmezésére. Az aktuálpolitikai példák sokasága ugyanakkor felveti azt a kérdést, hogy mennyire időálló vagy perspektivikus a kötet, és történelmi távlatból tekintve mennyire újszerű az ún. posztfaktikus, és nem egy olyan jelenségről van-e szó, amely mindig is szerves része volt a politikának, a közéletnek és az irodalomnak. A címben megjelenő kérdőjel sok kérdést előrevetít, amelyek a tanulmányok olvasása után is megválaszolatlanok maradnak, ugyanakkor további értékes megfigyelésekhez jelenthetnek támpontot.

BANKÓ ERZSÉBET

*

RÁCZ Ildikó Mária. *A lét és a szerelem szentsége: Ivan Bunyin művészi világgépe*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2020. 373.

RácZ Ildikó Mária könyve nagyívű áttekintést nyújt az 1933-ban irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett Ivan Bunyin alkotásfilozófiájának és lételméletének értelmezéséről az író prózai munkássága alapján, a szövegek különböző elemzési módszerekkel és megközelítési módokkal (szemiotikai, formalista, komparatistikai) történő vizsgálata, az életrajz és az életút párhuzamainak bevonása segítségével. A monográfia megjelenését örvendetes tényként üdvözölhetjük: magyar nyelven ilyen alapos és részletes feldolgozás Bunyinról eddig még nem látott napvilágot. Külön érdemként említendő, hogy a könyv a szűkebb szakmai körökön túl is érdeklődésre tarthat számot, hiszen jól befogadható irodalom- és kultúrtörténeti anyagot ad közre igényesen meg-

szerkesztett, különböző mutatókkal, bibliográfiával és nem utolsósorban érdekes illusztrációkkal ellátva (fényképek a családról, kortársakról, az író életének néhány színhelyéről, művészi alkotásokról, összesen harminchat kép).

A monográfia öt nagy tematikai egységből áll. Az első rész (*A klasszikus orosz prózai hagyomány átöröklése*) arra az irodalmi örökségre koncentrál, amelyből a bunyini próza forrásai erednek, s amelyre az író még más irányokból érkező hatások (ortodox kereszténység, keleti vallásbölcselet, tolsztojanizmus) művészi átlénygítésével gazdagít. A Turgenevhez és Tyutsevhez fűződő kapcsolatok vizsgálatakor a könyv szerzője kiemeli a legjellemzőbb témákat, mint például a szerelem, a halál, az ember és természet kapcsolata vagy az élet értéke a mulandóság árnyékában. Csehov és Bunyin kapcsolatáról az *Új művészi koncepció: eltávolodás a csehovi tradíciótól* című alfejezet ad számot. A szerző a két művész alkotásainak összehasonlító elemzésével mutatja be, hogyan különül el egymástól a személyes és a művészeti hatás: a kölcsönös rokonszenv és egymás tehetségének értékelése mellett markánsan különböző művészi látásmód és poétika jellemzi prózájukat.

Rác Ildikó Mária a könyv egészében következetesen alkalmazza az interdiszciplináris megközelítési szempontot, a társtudományok (pszichológia, filozófia, kultúrtörténet) mértéktartó és ugyanakkor szakszerű bevonását a szövegelemzésekbe. Ennek kitűnő megvalósulását tapasztalhatjuk a második fejezetben – *A filozófiai eszmerendszerek találkozása* –, melyben a szerző a keleti vallásfilozófiák és Lev Tolsztoj hatását elemzi, párhuzamosan a novellákban, valamint a naplók, visszaemlékezések, levelezések tanúsága alapján. Ennek a hatásnak az alakulásáról részletes áttekintést kapunk a *Tolsztoj megszabadulása (Освобождение Толстого, 1937)* című könyv elemzése során, melyben Bunyin önön világnézetét és művészi hitvallását is értelmezi.

A Nobel-díjas író művészetfilozófiájának egyik központi eleme az emlékezet kérdése, melynek vizsgálatában szintén többféle szempont jelenik meg. Az emlékezés mechanikus és „titokzatos” módjának neurobiológiai háttéréről Freund Tamás agykutató eredményeit figyelembe véve ad érdekes képet Rác Ildikó Mária, s a könyv más részeiben is érvényesül ez a sokirányú kitekintés. A tudattalan pszichológiájának tárgyalása, Freud és Jung hatásának vizsgálata szintén több fejezeten

is átível, mivel Bunyin írói pályájának alakulásával párhuzamosan bontakoznak ki a 20. század első felében a mélylélektani kutatások, s az ezekből levonható tanulságok ugyancsak lényeges fölismerésekkel járulnak hozzá a bunyini próza rétegeinek fölfejtéséhez (például a *Mélylélektani párhuzamok* című alfejezetben).

A szerelem nyelvtanától a szerelem szentségéig című részben kultúrfilozófiai kérdések, a bunyini próza kiemelkedő jelentőségű archetípusai („égi” és „földi” Aphrodité, Sophia Isteni Bölcsesség, Örök Asszonyi, Femme fatale, Erősz és Thanatosz) kerülnek a vizsgálódás fókuszába. *A szerelem nyelvtana* elemzésének újdonságát a novella kompozíciójában rejlő varázsmesei struktúra föltárása adja. Mivel a szakirodalomban ez az aspektus nem kapott kellő figyelmet, a szerző kísérletet tesz a Vlagyimir Propp által megfogalmazott meseelemlet alkalmazására az említett elbeszélés értelmezésében, hogy ennek segítségével a mű tartalmi többletjelentéseit plasztikusabban kiemelje. Ugyancsak önálló vizsgálati szemponttal közelít *A szerelem szentsége* című kisregényhez, ezúttal a strukturális elemzés módszerével tárja fel a mű jelentésszerkezetét, de itt tudja leginkább hasznosítani az említett mélylélektani szakirodalom tanulságait is.

A könyv bővelkedik ún. mikroelemzésekben, vagyis Bunyin novelláinak többféle megközelítésből történő értelmezéseiben. Ezért ugyanazon novellák, például a *Csang álmai*, *A szerelem nyelvtana*, *A szerelem szentsége*, a *Könnyed lélegzet*, a *Testvérek*, *Az élet kelyhe* vagy a *Sötét fásor* újra és újra előkerülnek az egymást követő fejezetekben, mivel szervesen összekapcsolódnak az irracionalitás, a tudattalan, a létértelmezés, a szerelmi halál, az „örök Asszonyi” stb. témáival. Az említett „mikroelemzések” közül kiemelkedik a *Nagybőjt kezdete (Чистый понедельник)* című novella értelmezése (*A szerelmi próza kései gyöngyszemei*). A szerző rávilágít a cím magyar fordításának helytelen mivoltára is (tévesen *Nagybőjt*nek fordítják).

Az ötödik rész – *Számvetés és összegzés: „Arszenyev élete”* – teljes egészében a címben említett regénnyel foglalkozik. A szerző előbb a mű keletkezéstörténetére, a műfajjal kapcsolatos problémákra (*Önvallomás vagy művészsregény?*, 252–268) tér ki. Áttekintí a kortársak műfaji besorolásait, vitáit a műről („regényszerű önéletrajz”, „elbeszélésfüzér”, „fiktív önéletrajz”), majd ismerteti a későbbi

szakirodalomban egészen napjainkig forgalomban lévő definíciókat („életfolyam-regény”, „fenomenológiai regény”, „regény-poéma”, „emlékezés-regény”, „beavatás-regény”). Ezek a terminus technicusok, meghatározási kísérletek egyúttal érzékeltetik az *Arszenyev élete* különleges, a hagyományos műfaji keretekbe nehezen beilleszthető jellegét, mely Bunyin esztétikájának létfilozófiai megalapozottságából ered. A monográfia záró sorai pontosan és szépen foglalják össze Bunyin alkotóművészetének lényegét: életművét, akárcsak az elemzett regényt a „teljességnek, tökéletességnek a visszénye ragyogja be. [...] [A]z író »szent kötelességének« érzi a mulandót »örökéletűvé« átmenteni, megőrizni a kulturális emlékezet számára” (309).

DUKKON ÁGNES

Tatiana MILLIARESSI et Christian BERNER, sous la direction de. *Traduire les sciences humaines*. Translatio 8. Paris: Classiques Garnier, 2021. 263.

A párizsi Classiques Garnier kiadó *Translatio* című sorozatának nyolcadik köteteként jelent meg ez a – humán tudományok fordításával foglalkozó – könyv, amely a 2017 áprilisában a nanterre-i egyetemen tartott hasonló című rendezvény előadásából tizennégy tanulmányt tartalmaz. A szerzők között vannak filozófusok, nyelvészek, fordítástudományi szakemberek és klasszika-filológusok, a témában jártas olvasók számára ismerősen csenghet Jean-René Ladmiral, Marc de Launay vagy Radegundis Stolze neve.

A francia fordításelmélet „nagy öregje”, Jean-René Ladmiral negyven évvel ezelőtt egy 1981-es cikkében már megállapította, hogy a filozófiai szövegek fordításának, a *traduction philosophique*-nak – amely különbözik mind a mű-, mind a szakfordítástól – megvannak a maga speciális problémái, kérdésfelvetései és módszerei. Ezzel a hármas felosztással (műfordítás – szakfordítás – filozófiai fordítás) a kötet két szerkesztője is egyetért, de ők ezt a „harmadik típusú fordítást” episztémikus fordításnak (*traduction épistémique*) nevezik, és ebbe a kategóriába sorolják a Ladmiral által filozófiai fordításnak nevezett fordításfajtát is. Ladmiral azonban ragaszkodik hozzá, hogy ebbe a harmadik kategóriába csak a filozófiai fordítás tar-

tozik, függetlenül attól, hogyan nevezzük. Nem áll módunkban a felek érveinek részletes kifejtése, de érdemes egymás után elolvasni a kötet talán két leginkább gondolatébresztő tanulmányát: a szerkesztők által írt *Episztémikus fordítás* címűt (*Traduction épistémique*, 17–39) és Ladmiral írását, a *Filozófiai fordítást* (*La traduction philosophique*, 153–166). Számos megszívlelendő tanulsággal szolgálhat ez a vita, amelyben mindkét álláspont egyaránt védhető és elfogadható, de amelyek háttérben egymástól jelentősen eltérő világképek, gondolkodásmódok, fogalmi és terminológiai rendszerek húzódnak meg.

A kötetben szereplő írások négy különböző, de egymást kiegészítő megközelítésmódot alkalmaznak: leírják az *episztémikus fordítás* elméletét, módszereit és stratégiáit, ismertetik filozófiai háttérét és történetét, konkrét szerzők (Nietzsche, Heidegger, d’Alembert, Herder, Schleiermacher) szövegeinek fordítási problémáin keresztül bemutatják a filozófiai fordítás elveit és módszertanát, végül megvizsgálják azt a kérdést, hogy a kevésbé ismert nyelvekre is kiterjedő mű- és szakfordítás bevonása mennyiben járulhat hozzá az episztémikus fordítás természetének mélyebb megismeréséhez, miképpen segítheti elő a kutatás kiszélesítését és az eredmények általánosítását.

A könyv elején a nyelvész-szerkesztő, Tatiana Milliaressi bevezetőjét olvashatjuk (7–14): ismerteti a kötet létrejöttének körülményeit, a kutatások főbb irányait, és összefoglalja a könyvben szereplő tanulmányok legfontosabb megállapításait. A tanulmányok szerzői két kérdésre próbálnak választ találni. Egyfelől arra, hogy a humán tudományok fordítása milyen speciális problémákat vet fel, hiszen tér el más szövegtípusok fordításától; másfelől pedig arra, hogyan jött létre ez a fajta fordítás, milyen elméleti alapjai és előzményei vannak, és milyen fejlődési utat járt be addig, amíg eljutott jelenlegi állapotáig.

A kötet négy nagyobb részből áll. Az első rész (*Elméletek, módszerek és stratégiák*, 17–93) a két szerkesztő fentebb már említett programadó tanulmányával indul. Megpróbálják meghatározni az episztémikus fordítás kategóriáját, jellemző tulajdonságait, megkülönböztető jegyeit stb. Álláspontjuk szerint az episztémikus fordítás háttérben a tudományok és a tudományos fogalmak univerzalitása rejlik, ez teszi lehetővé ugyanannak az általános tartalomnak partikuláris nyelveken

való kifejezését. A második rész (*Filozófiai eredetek*, 95–150) tanulmányai azt a kérdést vetik fel, hogy ez a „harmadik típusú fordítás” forrásorientált (*sourcier*) vagy inkább célorientált (*cibliste*) módon történik-e. Az ebben a részben található három tanulmány szerzői mindkettőre hoznak példákat. Heideggert például csak *sourcier*-módon lehet fordítani, Nietzsche-t azonban lehet így is, úgy is. A korábbi fordítások inkább az olvasó érdekeit védtek, a mostaniak sokkal jobban tisztelik a szerzőt és a szöveget, ezért nyelvileg pontos, de sokszor élvezhetetlen célnyelvi szövegeket produkálnak. A harmadik rész (címe: *Filozófiai, nyelvészeti és ókori szövegek fordításai*, 151–201) írásai a témát elméleti és történeti szempontból járják körül. Az egyik szerző például Saussure alapművének, az 1916-ban megjelent *Cours de linguistique générale*-nek a japán fordításait elemzi: az érdeklő, hogyan küzdöttek meg a mű fordítói a saussure-i alapterminusok (*langage, langue, parole, signe, signifié, signifiant*) japán ekvivalenseinek megtalálásával. Az igazán érdekes persze az lenne, ha meg tudhatnánk: más célnyelvi szöveget eredményezne-e, ha Saussure művét az episztémikus vagy a filozófiai fordítás elvei alapján fordítják le a japán fordítók. Ehhez elsősorban jól kellene tudni japánul, de ennek a Saussure-műnek eddig több mint tíz (!) különböző japán fordítása jelent meg (a cikk szerzője csak hármát vizsgál meg), ezért összevetésük valóságos kincsesbánya lehetne a fordításkutatók számára. A negyedik részben (*Soknyelvűség és költői és pragmatikai gazdagodás*, 203–250) a szerzők más nyelvekre (lengyel) és más fordítástípusokra (a műfordítás) kiterjesztve vizsgálják ezek eredményeinek felhasználási lehetőségeit a humán tudományok fordításában. A mintaszerűen szerkesztett kötetet névmutató és az egyes tanulmányok rövid összefoglalója zárja (251–260).

A kötet tanulmányai annak a régi mondásnak az igazságáról győzik meg az olvasót, hogy nincs új a nap alatt. Mindenről írtak már eddig is, legfeljebb nem nevezték meg ilyen tudományosan. Schleiermacher például pontosan tudta, hogy a hermeneutika az alapja mindennek, de ő ezt még nem hívta „a fordítás komplex modelljének”. Azt is régóta tudjuk, hogy a fordítás egyszerre „ugyanaz” és „más”, mint az eredeti, de ez a megállapítás száz évvel ezelőtt még nem volt nyelvészeti elemzésekkel dokumentálva, modern nyelvészeti szakterminusokkal leírva. Tudjuk azt is,

hogy ha két eltérő kultúra között a konnotációk nincsenek bejáratva, az az egész fordítási művelet kudarcát jelentheti, csak abban az időben még nem hívták az egyiket „elidegenítő”, a másikat „honosító” fordításnak. Ennek ellenére jó szívvel ajánljuk ezt a kötetet mindazok figyelmébe, akiket a fordítás és a nyelvek érdekelnek. A fordításelmélet szakembereinek sok újat talán nem mond ez a kötet, de a gyakorló fordítók elcsodálkozhatnak azon: milyen bonyolult dolog is az, amit ők nap mint nap csinálnak.

ALBERT SÁNDOR